

The Role of Ayatollah Khamenei in the Sacred Defense (With Emphasis on the Utilization of Tehran Friday Prayer)

Sayyed Amin Hejazi

PhD student in International Relations, Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran.

aminhejazi30@gmail.com

 0000-0000-0000-0000

Abstract

Friday Prayer, as a comprehensive institution and a distinct Islamic medium, represents one of the sources of soft power within the Islamic system and has exerted influence during various periods of the Islamic Revolution, including the Sacred Defense against Baathist Iraq. Due to its political and social prominence within the country, the Tehran Friday Prayer played a significant role during the war. In particular, Ayatollah Khamenei, in his capacity as the Friday Prayer Leader of Tehran, fulfilled important roles during the Sacred Defense period, which this article seeks to examine and identify.

This research seeks to answer the following question: What was the role of Ayatollah Khamenei in the Sacred Defense (with emphasis on the utilization of Tehran Friday Prayer)? The research hypothesis posits that his most significant roles during the Sacred Defense, in his capacity as Tehran's Friday Prayer Leader, included: boosting the morale of combatants through field presence at the fronts; reporting to the public on the latest conditions at the battlefronts; deepening public understanding of the enemy and enhancing political awareness; explicating the country's fundamental principles and macro-policies at both domestic and international levels; organizing forces and mobilizing the public for participation at the fronts; providing continuous financial support to the war effort; strengthening national unity and cohesion; as well as crisis management and the creation of psychological calm and societal security.

Based on its objectives, Data were collected from authoritative sources using the library research method, and qualitative content analysis was employed for data analysis. In accordance with the research methodology, the stated hypothesis was confirmed and elaborated as the findings of the study.

Keywords: Friday Prayer; Ayatollah Khamenei; Sacred Defense; Public mobilization.

مقاله پژوهشی

نقش آیت‌الله خامنه‌ای در دفاع مقدس (با تأکید بر کاربست نماز جمعه تهران)

سید امین حجازی

دانش‌آموخته دکتری روابط بین‌الملل دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

aminhejazi30@gmail.com

id 0000-0000-0000-0000

چکیده:

نماز جمعه به‌عنوان یک نهاد فراگیر و رسانه خاص اسلامی، یکی از منابع قدرت نرم در نظام اسلامی است که در دوره‌های مختلف انقلاب اسلامی از جمله دفاع مقدس تأثیرگذار بوده است. نماز جمعه تهران به علت اهمیت و جایگاه ممتاز سیاسی و اجتماعی آن در کشور، نقش بسزایی در جنگ تحمیلی داشت و به‌ویژه آیت‌الله خامنه‌ای در کسوت امام جمعه تهران، نقش‌های مهمی را در دوران دفاع مقدس ایفا کردند که هدف این مقاله، بررسی و شناسایی آن‌ها است. محقق به دنبال پاسخ به این سؤال است که نقش آیت‌الله خامنه‌ای در دفاع مقدس (با تأکید بر کاربست نماز جمعه تهران) چه بوده است؟ فرضیه محقق این است که مهم‌ترین نقش‌های آیت‌الله خامنه‌ای در دفاع مقدس در کسوت امام جمعه تهران شامل ارتقای روحیه رزمندگان با حضور میدانی در جبهه‌ها، گزارش‌دهی به مردم درباره‌ی آخرین وضعیت جبهه‌ها، تعمیق دشمن‌شناسی و بینش سیاسی مردم، تبیین اصول و سیاست‌های کلان کشور در سطح داخلی و بین‌المللی، سازمان‌دهی نیروها و بسیج عمومی مردم برای حضور در جبهه‌ها، پشتیبانی مداوم مالی از جبهه‌ها، تقویت وحدت و انسجام ملی و همچنین مدیریت بحران‌ها و ایجاد آرامش و امنیت روانی جامعه بوده است. تحقیق بر مبنای نتایج، از نوع کاربردی است و داده‌ها از منابع معتبر به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. برابر روش تحقیق، مزبور، فرضیه مزبور مورد تأیید قرار گرفت و به‌عنوان یافته‌های تحقیق در مقاله تشریح شده است.

واژگان اصلی: نماز جمعه، آیت‌الله خامنه‌ای، دفاع مقدس، بسیج عمومی.

دسترسی به مقالات نشریه علمی مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی (Open Access) است.

Creative Commons Attribution 4.0 International CC BY 4.0

نشریه علمی «مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی» تحت مجوز بین‌المللی

Doi: 10.22034/irsj.2025.515520.1126

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه

نماز جمعه از جمله اعمال عبادی است که ماهیت اجتماعی سیاسی دین مبین اسلام را آشکار می‌کند و یکی از مهم‌ترین منابع قدرت نرم در نظام اسلامی تلقی می‌شود. نماز جمعه نه تنها یک عبادت، بلکه مظهر وحدت مسلمین و نمایشی از قدرت سیاسی و اجتماعی اسلام است؛ زیرا تعامل و همکاری را در جامعه اسلامی برقرار می‌سازد و بر آگاهی اعتقادی، اخلاقی، سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی می‌افزاید. نماز جمعه با وجود رسانه‌های متعدد و فراگیر نوین، همچنان رسانه‌ای اثرگذار در جامعه تلقی می‌شود (ابراهیمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۶). پس از پیروزی انقلاب اسلامی و برپایی نهادمند نماز جمعه در سراسر کشور، نماز جمعه در تمامی شهرستان‌های کشور برگزار می‌شود و این نهاد و امامان جمعه، به‌نوعی نقش میانجی را میان جامعه و حکومت به عهده گرفتند. در واقع نهاد نماز جمعه، بستر مهمی برای انتقال اهداف و تصمیمات نظام جمهوری اسلامی ایران به مردم و آگاهی‌بخشی عمومی دارد و نقش بارزی در امنیت روانی جامعه ایفا می‌کند؛ بنابراین نماز جمعه به دلیل بازتاب رسانه‌ای آن، جایگاه و اهمیت خطبه‌ها و تعداد شرکت‌کنندگان آن و جایگاه امامان جمعه، از اهمیت بالایی در حکمرانی کشور برخوردار است (گروه مطالعات ایران، ۱۳۹۷: ۱۸). نماز جمعه به‌عنوان یک نهاد فراگیر و رسانه جمعی خاص اسلامی در دوره‌های مختلف زمانی در جمهوری اسلامی ایران در حوزه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی و اقتصادی و دفاعی و امنیتی مؤثر بوده و در دوران دفاع مقدس نیز نقش مهمی را در ابعاد متعدد جنگ تحمیلی ایفا نمود و اهمیت بالایی از نظر سیاسی و اجتماعی و دفاعی داشت؛ به‌گونه‌ای که نماز جمعه آبادان حتی در دوران محاصره دشمن و در اوج جنگ و زیر گلوله‌های ارتش بعث عراق تعطیل نشد.

از طرفی، نماز جمعه تهران به علت اهمیت و جایگاه ممتاز سیاسی و اجتماعی آن در کشور، نقش بسزایی در جنگ تحمیلی داشت و به‌ویژه آیت‌الله خامنه‌ای در کسوت امام جمعه تهران، نقش‌های مهمی را در دوران دفاع مقدس ایفا کردند که هدف این مقاله، بررسی و شناسایی آن‌ها است. خطبه‌های نماز جمعه تهران به دلیل اینکه آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان رئیس‌جمهور و رئیس شورای عالی دفاع، امامت جمعه تهران را به عهده داشت،

از جنبه بین‌المللی حائز اهمیت بسیاری بود. آیت‌الله خامنه‌ای در کسوت امام جمعه تهران، از تریبون نماز جمعه برای پیشبرد امور جنگ، تشویق و ترغیب مردم برای اعزام به جبهه‌های جنگ و کمک‌های مردم به جبهه‌های جنگ و همچنین خنثی‌سازی تبلیغات هدف‌دار و دروغین دشمن و حامیان آن و ذکر حقایق جبهه‌های جنگ بهره‌برداری می‌کردند. با وجود نقش‌های مهم و اثرگذار آیت‌الله خامنه‌ای در کسوت امام جمعه تهران در دفاع مقدس، این موضوع کمتر مورد توجه پژوهشگران حوزه دفاع مقدس قرار گرفته و اثر پژوهشی مستقلی در قالب کتاب یا مقاله به این موضوع مهم نپرداخته است. از طرف دیگر، تبیین ابعاد مختلف کاربست نماز جمعه تهران در دوران جنگ تحمیلی، به‌عنوان موضوعی تأثیرگذار در بررسی فرآیند جنگ تحمیلی حائز اهمیت است و منجر به آگاهی بیش از پیش مسئولان از ظرفیت‌های این نهاد عبادی سیاسی خواهد شد؛ زیرا بهره‌گیری از درس‌ها و تجارب دوران دفاع مقدس برای سیاست‌گذاری کلان نظام جمهوری اسلامی ایران بسیار مهم تلقی می‌گردد و الگویی برای مقاومت و دفاع در برابر دشمنان ملت ایران به شمار می‌رود؛ بنابراین ضروری است مطالعه جامعی در این زمینه صورت پذیرد و کارکردهای ویژه آیت‌الله خامنه‌ای در کسوت امام جمعه تهران در دوران جنگ تحمیلی تبیین گردد.

پرسش اصلی مقاله این است که نقش آیت‌الله خامنه‌ای در دفاع مقدس (با تأکید بر کاربست نماز جمعه تهران) چه بوده است؟ فرضیه محقق این است که مهم‌ترین نقش‌های آیت‌الله خامنه‌ای در دفاع مقدس در کسوت امام جمعه تهران شامل ارتقای روحیه رزمندگان با حضور میدانی در جبهه‌ها، گزارش‌دهی به مردم درباره‌ی آخرین وضعیت جبهه‌ها، تعمیق دشمن‌شناسی و بینش سیاسی مردم، تبیین اصول و سیاست‌های کلان کشور در سطح داخلی و بین‌المللی، سازمان‌دهی نیروها و بسیج عمومی مردم برای حضور در جبهه‌ها، پشتیبانی مداوم مالی از جبهه‌ها، تقویت وحدت و انسجام ملی و همچنین مدیریت بحران‌ها و ایجاد آرامش و امنیت روانی جامعه بوده است.

این مقاله بر اساس نتایج، از نوع کاربردی است و جمع‌آوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای از منابع معتبر صورت گرفته است. برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است.

مبانی مفهومی

دفاع مقدس

دفاع مقدس اصطلاحی است مرکب از دو واژه «دفاع» به معنای بازداشتن و مقابله کردن و «مقدس» که اشاره به ارزشی بودن و مشروع بودن آن است. این اصطلاح به جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران طی سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷ اشاره دارد و برای اولین بار توسط امام خمینی (ره) در ۲۲ بهمن سال ۱۳۶۰ در پیامی به ملت ایران به مناسبت سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی بکار برده شد (صحیفه امام، ج ۱۶، ۴۶). دفاع مقدس، دفاع هشت‌ساله مردم ایران در مقابل تهاجم رژیم بعث عراق است؛ جنگی که به‌عنوان طولانی‌ترین جنگ قرن حاضر به شمار می‌رود (قهرمانی و یوسف‌نژاد، ۱۳۹۷: ۱۱). جمهوری اسلامی ایران از تاریخ ۱۳ فروردین ۱۳۵۸ تا ۳۰ شهریور ۱۳۵۹، شاهد ۶۳۶ تجاوز زمینی، هوایی و دریایی به مرزهای خود بود. صدام، رئیس‌جمهور عراق در این مدت در مجامع بین‌المللی مختلف، انتقادهای مختلفی را به قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر مطرح کرد و در تاریخ ۲۶ شهریور ۱۳۵۹، قرارداد الجزایر را پاره کرد. سرانجام در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، درگیری‌های پراکنده مرزی دو کشور با یورش همزمان نیروی هوایی عراق به دوازده فرودگاه غیرنظامی و نظامی و مناطق مسکونی تهران، تبریز، اصفهان، اهواز، آبادان، کرمانشاه، همدان و... و تهاجم نیروی زمینی این کشور در مرزهای غرب و جنوب کشور، به یک جنگ تمام‌عیار تبدیل شد. هفت سپاه و بیش از بیست‌ودو لشکر عراق، درگیر این حملات و تجاوزات آشکارا شدند. آغاز جنگ را نمی‌توان فقط خصومت شخصی و جاه‌طلبی‌های سیاسی صدام حسین و اختلافات مرزی و ایدئولوژیکی دو کشور دانست، بلکه ریشه و دلایل اصلی این تجاوز آشکارا در ناسازگاری انقلاب با نظام سلطه جهانی، قطع منافع غرب در ایران ماجرای تحقیر قدرت آمریکا در تصرف سفارت آمریکا، تنبیه و شکست ایران از جانب ایالات متحده دانست (خرازی، ۱۳۹۲).

این جنگ که حدود هشت سال به طول انجامید، گستره‌ای به مساحت بیش از ۱۶۰۰ کیلومتر را در بر گرفت و از بزرگ‌ترین جنگ‌های قرن بیستم بود (ربیعی و محمدپور، ۱۳۹۶: ۴۷). نیروهای عراقی در این تجاوز، مناطقی را در شمال غرب، غرب و جنوب غرب ایران اشغال نمودند؛ ولی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران با کمک نیروهای بسیجی و مردمی، حملات رزمی بعث عراق را متوقف کردند و دشمن متجاوز به هیچ‌کدام از اهداف اصلی و راهبردی خود نرسید. در طول هشت سال دفاع مقدس تعداد ۴۱۸ نوع عملیات پدافندی و آفندی کوچک و بزرگ صورت گرفت که برخی از این عملیات‌ها توسط نیروهای ارتشی انجام گرفت، برخی توسط سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و تعدادی هم به صورت مشترک انجام گرفت. از تعداد ۴۱۸ نوع عملیات تعداد ۳۴۱ نوع آن آفندی و ۷۷ نوع به صورت پدافندی طرح‌ریزی و اجرا گردید (جعفری، ۱۳۸۶: ۱۶۶).

در تاریخ ۲۷ تیر ۱۳۶۷، با پذیرش قطعنامه ۵۹۸ توسط ایران، جنگ عراق با ایران به پایان رسید.

نماز جمعه تهران

نماز جمعه از فریضه‌های عبادی سیاسی اسلام است که در آغاز تشکیل اولین دولت اسلامی یعنی حکومت پیامبر اکرم (ص) در مدینه، تشریح و اجرا شد. قرآن کریم برای نماز جمعه اهمیت ویژه‌ای قائل است و یک سوره کامل به این نام نازل شده است (طیب حسینی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۲). نماز جمعه همیشه به‌عنوان یک نهاد ارزشمند در اختیار حکومت‌های اسلامی بوده است. لکن حکومت‌های عدل همچون حکومت پیامبر (ص) از آن برای مصالح عمومی جامعه و حاکمیت ارزش‌های اسلامی بهره می‌بردند و حکومت‌های جور همچون حکومت بنی‌امیه از آن برای تحکیم پایه‌های قدرت خود سوءاستفاده می‌کردند (ریاحی و موسوی، ۱۳۹۵: ۱۵۳). در واقع، نماز جمعه فریضه‌ای چندوجهی است و بیانگر ماهیت اجتماعی و سیاسی نظام اسلامی است و در استقلال و موجودیت اسلامی جامعه، رشد آگاهی‌های مردم و ایجاد همبستگی بین آنان تأثیر بسزایی دارد (تقوی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۵۲).

نماز جمعه در ایران در دوره حکومت صفویان گسترش یافت و در حکومت‌های بعدی با فراز و نشیب‌هایی اجرا می‌شد؛ لکن برگزاری سازمان‌یافته نماز جمعه پس از پیروزی انقلاب اسلامی صورت گرفت. با دستور امام خمینی (ره)، در پنجم مردادماه سال ۱۳۵۸، اولین نماز جمعه تهران به امامت آیت‌الله طالقانی در دانشگاه تهران اقامه شد. آیت‌الله طالقانی پنج نماز جمعه برگزار کرد؛ اما عمر ایشان در ۱۹ شهریور همان سال به پایان رسید. دومین امام جمعه تهران آیت‌الله منتظری بود که چند ماه بعد از انتصاب، از امامت جمعه تهران استعفا کرد و به قم رفت. سپس، در ۲۴ دی‌ماه ۱۳۵۸، امام خمینی (ره)، آیت‌الله سید علی خامنه‌ای را به‌عنوان امام جمعه تهران منصوب کردند (صحیفه امام، ج ۱۲، ۱۱۶).

در تاریخ ۲۸ دی سال ۱۳۵۸، اولین نماز جمعه به امامت آیت‌الله خامنه‌ای، در دانشگاه تهران برگزار شد. ایشان از سال ۱۳۵۸ تاکنون در طول این چهار دهه، بیش از ۲۴۰ بار، اقامه نماز جمعه تهران را به عهده داشته‌اند. آیت‌الله خامنه‌ای از تاریخ ۲۸ دی ۱۳۵۸ تا واقعه ترور نافرجام ایشان در ۶ تیر ۱۳۶۰، نماز جمعه تهران را اقامه کردند. البته در مقطع ۲۱ بهمن تا ۶ اسفند ۱۳۵۹ که آیت‌الله خامنه‌ای در جریان سفری تبلیغی در هندوستان به سر می‌بردند، نماز جمعه توسط شخص دیگری اقامه شد. آقایان بهشتی، موسوی اردبیلی، هاشمی رفسنجانی، امامی کاشانی، ربانی املشی، یزدی و مهدوی‌کنی، دیگر امامان جمعه تهران در دوران دفاع مقدس بودند. دوره دوم امامت جمعه آیت‌الله خامنه‌ای، از آخرین نماز جمعه سال ۱۳۶۰ آغاز شد و تا ارتحال امام خمینی (ره) در سال ۱۳۶۸ ادامه داشت. دوره سوم امامت جمعه آیت‌الله خامنه‌ای بعد از رحلت امام خمینی (ره) و در جایگاه رهبری انقلاب توسط ایشان بوده است.

روش‌شناسی تحقیق

نوع و روش تحقیق

رویکرد این مقاله، استقرایی است و روش انجام تحقیق، کیفی می‌باشد. همچنین تحقیق بر اساس نتایج، از نوع کاربردی است؛ زیرا یافته‌های آن می‌تواند در وقایع و رویدادهای مشابه بهره‌برداری شود. داده‌های ذی‌ربط از منابع معتبر مانند صحیفه امام خمینی (ره) و

خطبه‌های آیت‌الله خامنه‌ای در نماز جمعه تهران طی سال‌های ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۷، به دست آمده و با توجه به کیفی بودن تحقیق، جنبه اکتشافی دارد. این تحقیق از جنبه رویکرد زمانی، تاریخی و گذشته‌نگر است.

روش و ابزار جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها

برای جمع‌آوری داده‌ها در خصوص موضوع مقاله، از روش کتابخانه‌ای و اسنادی بهره‌برداری شده است. محقق در جمع‌آوری داده‌ها، از مهم‌ترین ابزار خود یعنی فیش‌برداری استفاده کرده و با مراجعه به همه منابع شناسایی شده، مطالب مرتبط و موردنیاز را در فیش‌های تحقیق با ذکر دقیق مشخصات منبع درج کرده است. این عمل تا زمانی ادامه داشته که پژوهشگر اطمینان حاصل کرده که ادامه جمع‌آوری، یافته‌های محقق را افزایش نمی‌دهد؛ بنابراین کار جمع‌آوری داده‌ها تا رسیدن به «نقطه اشباع» یعنی مواجهه با داده‌های تکراری ادامه داشته است.

مهم‌ترین ابزار تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده، تحلیل محتوا بوده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌های مرتبط با کارکردهای نماز جمعه تهران در دفاع مقدس، از روش «تحلیل محتوای کیفی» استفاده شده است؛ زیرا تحلیل محتوای کمی و بسامدشماری واژگان، روایی لازم را در این زمینه ندارد. در این مقاله، چهار مرحله به شرح زیر برای تحلیل محتوای کیفی انجام شده است:

- انتخاب واحدهای تحلیل و مقولات تحلیل
- کدگذاری کیفی داده‌ها (برچسب‌گذاری)
- مقوله‌بندی (تفسیر کدهای مشترک ذیل مقوله‌ای واحد)
- احصاء موضوعات اصلی (تفسیر مقولات مشترک ذیل موضوعی واحد)

اجزاء اصلی برای تحلیل محتوا شامل «واحد تحلیل» و «مقوله تحلیل» است. «واحد تحلیل» در تحقیق حاضر، «مضمون» می‌باشد که با توجه به مشابهت مفهومی انتخاب می‌گردند. «مقوله تحلیل»، متغیرهایی هستند که در تحلیل محتوا اندازه‌گیری می‌شوند و باید به‌دقت تعریف شوند و جامع و مانع باشند. بر این اساس، محورهای موضوعی در خصوص کارکردهای نماز جمعه تهران در دفاع مقدس که بر اساس مطالعات اولیه به

دست آمده‌اند، به‌عنوان مقولات تحلیل در نظر گرفته شدند و سپس تحلیل محتوای کیفی بر مبنای آن‌ها صورت گرفته است.

جامعه آماری و حجم نمونه

جامعه آماری این تحقیق، شامل بیانات، پیام‌ها و احکام امام خمینی (ره) مرتبط با نماز جمعه مندرج در صحیفه امام خمینی (ره) و همچنین خطبه‌های آیت‌الله خامنه‌ای در نماز جمعه تهران طی سال‌های ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۷ است. شیوه نمونه‌گیری، هدفمند است.

روایی و پایایی

روایی و پایایی در پژوهش‌های کیفی، متفاوت است. در این تحقیق با توجه به موضوع و رویکرد اسنادی آن، تلاش شد برای روایی تحقیق، از اسناد و مدارک مرتبط و موثق و دست اول استفاده گردد. با توجه به اینکه امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان امام جمعه تهران، دقیق‌ترین روایت را در این زمینه دارند، لذا داده‌های مقاله عمدتاً برگرفته از بیانات آنان است که بالاترین اعتبار را دارد.

در خصوص پایایی، به‌منظور دستیابی به قابلیت اعتماد نتایج حاصل از روش تحقیق، طی چندین مرحله بازخوانی اسناد و داده‌ها صورت گرفت. ضمناً از طریق تعیین میزان همپوشانی مطالب اسناد و مدارک، پایایی آن تأمین شد.

یافته‌های تحقیق

بر اساس منابع بررسی شده و تجزیه و تحلیل داده‌ها، مهم‌ترین نقش‌های آیت‌الله خامنه‌ای در دفاع مقدس در کسوت امام جمعه تهران شامل ارتقای روحیه رزمندگان با حضور میدانی در جبهه‌ها، گزارش‌دهی به مردم درباره‌ی آخرین وضعیت جبهه‌ها، دشمن‌شناسی و تعمیق بینش سیاسی مردم، تبیین اصول و سیاست‌های کلان کشور در سطح داخلی و بین‌المللی، سازمان‌دهی نیروها و بسیج عمومی مردم برای حضور در جبهه‌ها، پشتیبانی مداوم مالی از جبهه‌ها، تقویت وحدت و انسجام ملی و همچنین مدیریت بحران‌ها و ایجاد آرامش و امنیت روانی جامعه بوده است که در ادامه هر یک از آن‌ها تبیین خواهد شد.

ارتقای روحیه رزمندگان با حضور میدانی امام جمعه تهران در جبهه‌ها

بسیاری از روحانیون از طریق جایگاه‌های نماز جمعه و با استفاده از سایر رسانه‌های جمعی، مردم را به مقاومت و همیاری در جبهه‌ها دعوت می‌کردند؛ اما حضور آنان در مقام مبلغ و مبارز در جبهه‌ها، اثرگذاری بیشتری داشت و موجب ارتقای روحی و معنوی و دلگرمی و قوت قلب رزمندگان و در نتیجه ارتقاء توان رزمی نیروهای مسلح و نیروهای مردمی می‌شد (جاسبی و انصاری، ۱۳۷۶: ۹۴). آیت‌الله خامنه‌ای در اولین خطبه‌های نماز جمعه تهران پس از آغاز جنگ تحمیلی که در تاریخ ۴ مهر ۱۳۵۹ برگزار شد، با اشاره به ادعای رادیو عراق مبنی بر عدم حضور ایشان در جبهه، پاسخ دشمن بعثی را این‌گونه دادند: «آن روزی که امام اشاره کند و اجازه دهد، من اول کسی خواهم بود که به میدان خواهم رفت» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۷/۴). یک روز بعد از این خطبه‌ها یعنی در تاریخ ۵ مهرماه ۱۳۵۹، آیت‌الله خامنه‌ای که آن زمان علاوه بر امامت جمعه تهران، نماینده امام در شورای عالی دفاع بودند، پس از موافقت امام خمینی (ره)، عازم جبهه‌های جنوب کشور شدند. آیت‌الله خامنه‌ای در سال اول جنگ تحمیلی به صورت مستقیم در جبهه‌های جنگ جنوب و غرب کشور حضور یافتند و با تشکیل ستاد جنگ‌های نامنظم در کنار شهید چمران، ضمن دادن روحیه به سپاهیان اسلام، از مسائل و مشکلات جبهه‌ها اطلاعات دقیق و حساس و به‌روز کسب می‌کردند. ایشان هر هفته برای اقامه نماز جمعه و شرکت در جلسات شورای عالی دفاع به تهران می‌آمدند و گزارشات مستند میدانی را به استحضار امام خمینی می‌رساندند.

در مهرماه ۱۳۶۰ و با انتخاب آیت‌الله خامنه‌ای به ریاست جمهوری، امام خمینی (ره) ایشان را از حضور در جبهه‌ها منع کردند. لکن پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸ و آغاز حمله مجدد و سراسری بعث عراق، آیت‌الله خامنه‌ای در پیامی به ائمه جمعه سراسر کشور در مورخ ۲ مرداد ۱۳۶۷، بار دیگر بر حضور همگانی در جنگ تأکید کردند: «ائمه‌ی جمعه‌ی محترم، مسئولیت بزرگی را که در این لحظات بسیار حسّاس و تعیین‌کننده از تاریخ اسلام متوجّه آنان است، به‌درستی احساس نمایند. این‌جانب با درک عمیق از اهمّیت زمان و با اذعان به اینکه جهاد و شهادت در این برهه‌ی حسّاس فریضه‌ای مضاعف است، تن و جان

ناقابل خود را به جبهه‌ی حق برده، در معرض تکلیف و قضای الهی می‌گذارم و از شما نیز همراهی و همگامی می‌طلبم» (خامنه‌ای، پیام: ۱۳۶۷/۵/۲). در این مقطع آیت‌الله خامنه‌ای با توجه به ناراحتی و ناامیدی حاکم بر جمع رزمندگان به دلیل پذیرش قطعنامه، پس از کسب موافقت امام خمینی، برای بازدید از یگان‌های مستقر در مناطق عملیاتی و تبیین دلایل پذیرش قطعنامه ۵۹۸ و ترسیم مسیر آینده جنگ حق و باطل و تقویت روحیه رزمندگان، به مناطق عملیاتی جنوب کشور عزیمت کردند. آیت‌الله خامنه‌ای در این مقطع (مرداد و شهریور ۱۳۶۷) در جبهه‌ها، لشکر به لشکر برای بازدید می‌رفتند و در این بازدیدها، در جلسات پرسش و پاسخ با رزمندگان شرکت می‌کردند و به سؤالات و ابهامات آنان پاسخ می‌گفتند (حجازی، ۱۴۰۱: ۲۰۵).

گزارش‌دهی به مردم درباره‌ی آخرین وضعیت جبهه‌ها

در ۹ ماه اول جنگ تحمیلی، آیت‌الله خامنه‌ای پس از یک هفته حضور در جبهه‌های جنوب و بعضاً غرب کشور، برای اقامه نماز جمعه به تهران بازمی‌گشتند و در خطبه‌های نماز جمعه، گزارشی از وضعیت جبهه‌ها و فداکاری و رشادت نیروهای مختلف نظامی و مردمی ارائه می‌دادند؛ رویه‌ای که تا پیش از ترور و مجروحیت ایشان در ششم تیر ۱۳۶۰ ادامه یافت. ایشان در خطبه‌های روز ۱۱ مهر ۱۳۵۹ بیان کردند: «من از نزدیک چیزهایی دیده‌ام که باید به شما بگویم تا آیت خدا را ببینید و بدانید.» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۷/۱۱). آنچه در این خطبه‌ها بیان می‌شد در آن شرایط هم از جهت روحیه دادن به مردم و تقویت پشت جبهه، هم روحیه دادن به رزمندگان، هم تضعیف روحیه دشمن بسیار تعیین‌کننده بود. ایشان از مشاهدات و مذاکرات خودشان با نیروهای مختلف مردمی که مشحون از ایثار و مقاومت بود، برای مردم بیان می‌کردند و نماز جمعه به یک کلاس عمومی برای مردم ایران تبدیل شده بود. ایشان در خطبه‌های نماز جمعه مورخ ۱۳۵۹/۷/۲۵ بیان کردند: «در همه‌ی جبهه‌های جنگ، از دزفول تا خرمشهر __ در تمام مناطق خوزستان که من رفتم و بودم __ نمونه‌های شجاعت و فداکاری صدر اسلام دیده می‌شود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۷/۲۵). ایشان در خطبه‌های نماز جمعه مورخ ۱۳۵۹/۸/۱۶ اعلام کردند: «من در هر سفری که برای ادای نماز به تهران می‌آیم، مهم‌ترین

و مسرت‌انگیزترین خبری که با خودم می‌آورم، خاطره یا خاطراتی از جان‌فشانی‌های بی‌شماری است که به‌وسیله‌ی عناصر مردم و جوانان رزمنده‌ی فداکار سپاه پاسدار انقلاب در صحنه‌ها می‌بینم یا می‌شنوم» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۸/۱۶). آیت‌الله خامنه‌ای در فروردین ۱۳۶۰ از مناطق عملیاتی غرب کشور بازدید کردند و سپس در خطبه‌های نماز جمعه در تاریخ ۲۱ فروردین ۱۳۶۰ به توصیف آن پرداختند: «برادران ما در جبهه‌ها می‌گفتند به ملت ایران سلام برسانید و بگویید که ما برای حفظ مرزهای کشور و مرزهای انقلاب تا آخرین قطره خونمان هستیم» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۰/۱/۲۱).

آیت‌الله خامنه‌ای در مهرماه ۱۳۶۰ به ریاست جمهوری انتخاب شدند و آن زمان، حضرت امام با حضور ایشان در جبهه‌ها مخالفت کردند؛ بنابراین در این مقطع، ایشان در خطبه‌های نماز جمعه، گزارش جامع و دقیقی از اقدامات و عملیات‌های رزمندگان و آخرین اخبار جبهه‌ها را از مسئولان و فرماندهان نظامی دریافت و برای مردم و جهانیان ارائه می‌کردند. ایشان در خطبه‌های نماز جمعه مورخ ۱۵ آذر ۱۳۶۰ در خصوص عملیات طریق‌القدس گزارش دادند: «در جریان این پیروزی حدود یک‌صد دستگاه تانک سالم به دست نیروهای اسلام افتاد و صدها تن از نیروهای متجاوز عراقی نیز به اسارت مدافعان انقلاب اسلامی درآمدند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۰/۹/۱۵). ایشان در خطبه‌های نماز جمعه مورخ ۶ اسفند ۱۳۶۲ اعلام کردند: «من پیش از ظهر قبل از اینکه به محل نماز جمعه بیایم، در تماسی که با برادرانمان در خطوط مقدم جبهه داشتم، این برادران به ما می‌گفتند از آن نقطه وقتی که وارد منطقه پشت نیروهای دشمن شدند، به‌قدری خودروهای زرهی و تانک و نفربر در آنجا برادران ما از دشمن زده‌اند که آنجا را به گورستان وسیعی از تانک و نفربر مبدل کرده‌اند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۲/۱۲/۶).

آیت‌الله خامنه‌ای در خطبه‌های نماز جمعه در تاریخ ۲۵ بهمن ۱۳۶۴، به تشریح عملیات والفجر ۸ پرداختند: «من همین یک ساعت پیش — قبل از آنکه بیایم برای نماز — که با منطقه‌ی عملیات تماس داشتم، به من اطلاع دادند که آخرین ضربه‌ها را هم دیشب رزمندگان ما وارد کردند و به همان خطوطی که از قبل ترسیم شده بود که به آن خطوط برسند، رسیده‌اند ... تاکتیک‌هایی که در این عملیات به کار رفت از طرف رزمندگان عزیز

ما، یک تاکتیک‌های صد درصد ابتکاری و برای دشمن بکلی غیرقابل‌پیش‌بینی بود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۴/۱۱/۲۵). ایشان در خطبه‌های نماز جمعه در مورخ ۱۹ دی ۱۳۶۵، درباره عملیات کربلای ۵ و جزئیات عملیات و نتایج آن توضیح دادند: «عملیات کربلای ۵ در حقیقت پاسخ رزمندگان عزیز و فرزندان شجاع شما در جبهه‌های جنگ به تبلیغات اغواگر و دروغین جهانی به نفع صدام بود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۵/۱۰/۱۹).

دشمن‌شناسی و تعمیق بینش سیاسی مردم

یکی از موضوعاتی که در دوران دفاع مقدس بسیار مهم و تأثیرگذار بود، مقابله با انواع توطئه‌ها و تهدیدها توسط عناصر و جریانات داخلی بود. حوادث گوناگونی در دوران دفاع مقدس به‌ویژه سال اول جنگ در داخل کشور پدید آمد که گاه فضای سیاسی را ملتهب و متشنج می‌ساخت. هر کدام از این حوادث به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر روحیه رزمندگان اسلام در جبهه تأثیر منفی بگذارد که لازم بود با درایت و تدبیر و شیوه‌های مختلف، تأثیر منفی و شکننده هر یک از این حوادث خنثی شود و توجه رزمندگان اسلام و ملت ایران به مسئله اصلی یعنی دفاع مقدس معطوف گردد. نمونه آن، اقدامات و مواضع بنی‌صدر و سازمان منافقین طی سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۰ بود.

یکی از اقدامات آیت‌الله خامنه‌ای در کسوت امامت جمعه تهران، روشنگری و تعمیق بینش سیاسی مردم بود. ایشان درباره شایعه‌پراکنی و دروغ‌پراکنی رسانه‌های خبری، در خطبه‌های نماز جمعه در تاریخ ۱۶ آبان ۱۳۵۹ بیان کردند: «آن دست‌هایی که سعی می‌کند با بی‌اعتبار کردن خبر رادیو و تلویزیون، مردم را به شنیدن رادیوهای بیگانه سوق بدهد، باید اعتراف کند که برای بیگانه‌ها دارد کار می‌کند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۸/۱۶). آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص حيله آمریکا برای اغتشاش و درگیری داخلی، در خطبه‌های نماز جمعه در تاریخ ۵ دی ۱۳۵۹ هشدار دادند: «امیدوار بودند که حمله‌ی عراق بتواند کار ایران را یکسره کند؛ حالا که مایوس شده‌اند، دو راه دیگر را تعقیب می‌کنند؛ یکی از این دو راه، ایجاد درگیری‌ها و اغتشاش‌های داخلی است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۱۰/۵). ایشان درباره اقدامات منافقان برای ناامیدی مردم از پیروزی در جنگ، در خطبه‌های نماز جمعه در تاریخ ۱۱ اردیبهشت ۱۳۶۰ بیان کردند: «امید را از دل مردم می‌گیرند. [مثلاً]

مردم می‌شنوند نیروهای ما در بازی دراز پیش رفتند، می‌شنوند سپاهیان پاسدار و برادران ارتشی در فلان قلّه پیروزی به دست آوردند، می‌شنوند که در یک حمله پانصد عراقی را اسیر کردند؛ دل مردم شاد می‌شود، به آینده‌ی جنگ امیدوار می‌شوند، به یکدیگر تبریک می‌گویند. تا این امید در دل مردم زنده می‌شود، ناگهان منافق با حرکات خود، با اعمال خود پیدا می‌شود و سعی می‌کند این امید را از دل مردم بگیرد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۰/۲/۱۱).

ایشان بعد از فتح خرمشهر درباره حرکات خبیثانه‌ی گروهک‌ها در کشور در خطبه‌های نماز جمعه‌ی مورخ ۱۴ خرداد ۱۳۶۱ هشدار دادند: «اگر در کارخانه، در اداره، در محل کار، در مدرسه دیدید کسانی دارند به این آتش‌ها دامن می‌زنند، بدانید این‌ها همان سرانگشتان خبیثی هستند که می‌خواهند انتقام فتح خرمشهر و فتوحات دیگر را بگیرند؛ حواستان جمع باشد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۱/۳/۱۴).

آیت‌الله خامنه‌ای درباره برخی جریانات سیاسی داخلی که مخالف ادامه‌ی جنگ بودند، در خطبه‌های نماز جمعه‌ی مورخ ۲۳ فروردین ۱۳۶۴ تأکید کردند: «همین آقایانی که امروز در داخل کشور با نام‌های خوش‌ظاهر، جزوه پخش می‌کنند، آزادانه حرف می‌زنند و جمهوری اسلامی حرف زدن آن‌ها را تحمل می‌کند و این‌ها حرکت جمهوری اسلامی را زیر سؤال می‌برند. همین‌ها آن روز خواستشان این بود که ما آتش‌بس را قبول کنیم. می‌گفتند قبول نکنیم به ضرر ملت ماست. اگر ما به حرف این آدم‌هایی که یا نادان هستند و یا خبیث، آن روز گوش می‌دادیم، مطمئن باشید که امروز از این سرزمین‌های پهناوری که رزمندگان سلحشور ما گرفتند، چیزی دست ما را نمی‌گرفت و هیچ چیز گیر ما نمی‌آمد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۴/۱/۲۳).

تبیین اصول و سیاست‌های کلان کشور برای افکار عمومی داخلی و بین‌المللی

نماز جمعه، به دلیل شکل برگزاری خاص آن و شرایط شرکت‌کنندگان و آثار و پیامدهایی که می‌تواند در داخل و خارج از کشور داشته باشد، به‌منزله یک حرکت وسیع سیاسی، دارای جلوه خاصی است؛ بنابراین یکی دیگر از کارکردهای نماز جمعه‌ی تهران، به‌عنوان مهم‌ترین تربیون مذهبی و سیاسی و اجتماعی کشور، تبیین اصول و سیاست‌های کلان

کشور برای افکار عمومی داخلی و بین‌المللی بود. امام جمعه در خطبه‌های دوم نماز جمعه، درباره مسائل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و دیگر امور جاری در سطح کشور، منطقه و جهان صحبت می‌کند. در طی هشت سال دفاع مقدس، نه تنها ائمه جمعه، بلکه فرماندهان و مسئولان نظام در سخنرانی‌های پیش از خطبه، با تحلیل جریان‌های سیاسی منطقه و جهان و تشریح مواضع نظام در پهنه سیاست بین‌المللی و معرفی کشورهایی که به عراق کمک‌های تسلیحاتی و انسانی می‌نمودند، توطئه کشورهای استعمارگر در این جنگ را آشکار می‌کردند.

با توجه به جایگاه سیاسی و نظامی آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان رئیس‌جمهور و رئیس شورای عالی دفاع، مواضع ایشان در نماز جمعه از اهمیت بالایی برای جهانیان برخوردار بود. آیت‌الله خامنه‌ای از یک‌سو به‌عنوان امام جمعه تهران و از سوی دیگر به‌عنوان رئیس‌جمهور و رئیس شورای عالی دفاع، از خطبه‌های نماز جمعه برای بیان سیاست‌های راهبردی ایران برای افکار عمومی جهانی استفاده می‌کردند (جاسبی و انصاری، ۱۳۷۶: ۹۲). آیت‌الله خامنه‌ای در اولین نماز جمعه پس از آغاز دفاع مقدس در روز جمعه ۴ مهر ۱۳۵۹ اعلام کردند: «ما کسی نبودیم که به خاک عراق یا هر خاک دیگری وارد بشویم و حمله را شروع کنیم. لذا ما حمله را شروع نکردیم». آیت‌الله خامنه‌ای درباره شیطنت صدام در خلیج فارس در خطبه‌های نماز جمعه مورخ ۲۱ اردیبهشت ۱۳۶۳ تأکید کردند: «ما در خلیج فارس جنگ را شروع نکردیم، ما ناامن کردن مسیرهای نفتی را آغاز نکردیم اما اگر این شیطنت‌ها بخواهد در خلیج فارس ادامه پیدا بکند، یقیناً ما ساکت نخواهیم نشست. یقیناً ناامن شدن هر یک از مسیرهای نفتی در خلیج فارس، به معنای ناامن شدن همه‌ی مسیرهای نفتی در خلیج فارس خواهد بود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۳/۲/۲۱). ایشان در خصوص حملات متقابل در جنگ نفت‌کش‌ها در خطبه‌های نماز جمعه‌ی مورخ ۱۵ شهریور ۱۳۶۴ اعلام کردند: «من به شما مردم عرض می‌کنم، به فضل الهی صادرات نفت ما بر اثر حملات ناشیانه‌ی خلبانان عراقی تا الآن هیچ کم نشده و به فضل الهی ما صادرات نفت‌مان را همان‌جور داریم. البتّه ما این شیطنت‌ها را بی‌جواب هم نگذاشتیم و نخواهیم گذاشت» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۴/۶/۱۵).

ایراد خطبه به زبان عربی برای امت مسلمان در سراسر جهان نیز از اقدامات دیگر امام جمعه تهران در راه دفاع مقدس بود. آیت‌الله خامنه‌ای معمولاً در پایان خطبه دوم، به ایراد خطبه عربی برای برادران و خواهران عرب‌زبان و مسلمانان سراسر جهان می‌پرداختند. اهتمام به خطبه‌های عربی با هدف دعوت برای وحدت جهان اسلام صورت می‌گرفت. یکی از مخاطبان ایشان در خطبه‌های نماز جمعه، مردم عراق بودند: «من می‌خواهم از اینجا پیام بدهم به برادران عراقی و ملت عراق، این درس امروز متعلق به آن‌هاست. ملت عراق باید هوشیار باشد، انقلابیون عراق باید مراقب باشند که حيله مأمونی، بختیاری، آمریکائی در عراق به وجود نیاید» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۷/۱۸). ایشان در خطبه‌های دیگر تأکید کردند: «البته ما با مردم عراق هیچ دشمنی نداریم، بلکه دوست آن‌ها هستیم، لذا به آن‌ها اعلام هم کردیم. بنده در همین خطبه عربی هم به آن‌ها گفته‌ام، هدف ما فقط صدام و صدامیان هستند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۳/۱۲/۲۴).

سازمان‌دهی نیروها و بسیج عمومی مردم برای حضور در جبهه‌ها

سنگر نماز جمعه بهترین مکان دعوت مردم به بسیج شدن برای جهاد و دفاع در مقابل دشمنان، حل مشکلات اجتماعی و یاری رساندن به دیگران است. این قدرت عظیم مردمی که در نماز جمعه متجلی می‌شود، از دوران صدر اسلام نیز مورد توجه بوده است (احمدپور ۱۴۰۰: ۹۶). یکی از کارکردهای نماز جمعه در دوران دفاع مقدس، بسیج عمومی مردم چه برای جبهه و چه برای پشت جبهه بود. در طول هشت سال دفاع مقدس، نظام جمهوری اسلامی از طریق نماز جمعه به‌عنوان یک رسانه مهم و فراگیر، توانست در مردم قدرت ایجاد نماید و توجه همگان را به حضور در جبهه‌ها سوق دهد. به همین دلیل هم بیشتر اعزام نیروها به جبهه، از طریق جایگاه‌های نماز جمعه انجام می‌گرفت. داوطلبان اعزامی پس از برگزاری نماز جمعه، با شکوه و عظمت خاصی به سوی جبهه‌های جنگ حرکت می‌کردند (جاسبی و انصاری، ۱۳۷۶: ۹۵-۸۹).

آیت‌الله خامنه‌ای در مصاحبه با ستاد نماز جمعه در مورخ ۴ مرداد ۱۳۶۱ بیان کردند: «نمازهای جمعه، همواره جایی بوده‌اند که بسیج نیروها چه برای جبهه، چه برای پشت جبهه از آنجا آغاز شده. من یادم هست که اوایل جنگ بود و یک روزی من از جبهه

برگشته بودم. آدم نماز و بعد از خطبه آمدند گفتند عده‌ی کثیری از مردم، از همین جا می‌خواهند سوار شوند و بروند به طرف اهواز و خوزستان برای شرکت در جبهه‌های نبرد؛ و از این قبیل ما زیاد داشتیم و آن‌هایی هم که از خود مثلاً جلسه‌ی نماز و مجمع نماز عازم جبهه نشدند، در اینجا این فکر و این تصمیم در آن‌ها قوت گرفت و بالاخره عازم جبهه‌ها شدند و فداکاری‌ها کردند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۱/۵/۴). آیت‌الله خامنه‌ای در نماز جمعه تهران در ۱۸ خرداد ۱۳۶۳ در زمینه ضرورت آمادگی عمومی جوانان، برای حضور در جبهه‌ها تأکید کردند: «من الآن به همه جوان‌هایی که در سرتاسر مملکت دوره‌های رزمی را دیدند و به همه نیروهای سراسری سپاه ابلاغ می‌کنم و اطلاع می‌دهم که به وجود شما نیاز است، باید همه آماده باشید. ... من الآن به شما برادران و خواهران عرض می‌کنم که همه ما باید آماده باشیم، هر کس در هر جایی که هست باید آمادگی خودش را حفظ کند و به‌طور مشخص آن نیروهای دوره دیده، نیروهایی که رزم را آزمودند، آمادگی حضور در جنگ را دارند، خودشان را در معرفی بسیج سپاه قرار بدهند که اگر سپاه پاسداران به آن‌ها احتیاجی دارد، آن‌ها را بسیج و سازمان‌دهی کند و به جبهه‌های نبرد بفرستد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۳/۳/۱۸). آیت‌الله خامنه‌ای در همایش ائمه‌ی جمعه استان تهران مورخ ۹ اسفند ۱۳۶۵، در بیان رسالت عظیم این نهاد مقدس بیان کردند: «کمک به بسیج عمومی مردم، پشتیبانی مداوم از جبهه‌ها، توجیه رسالت‌های حساسشان، از آثار فوق‌العاده مفید نماز جمعه است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۵/۱۲/۹).

پشتیبانی مداوم مالی از جبهه‌ها

یکی از جنبه‌های اقتصادی که ظرفیت نماز جمعه در تاریخ انقلاب اسلامی ایران به وجود آورده، نقش و کارکرد نماز جمعه و فضای حاصل از آن، برای جمع‌آوری کمک‌های مردمی در مواقع ضروری همچون بروز جنگ، بحران یا بلایای طبیعی است. در دوران هشت سال دفاع مقدس، نماز جمعه نقش بی‌بدیل و ارزشمندی در این زمینه داشت و با تشویق و ترغیب مردم برای جمع‌آوری کمک‌های مردمی، به‌عنوان بازویی توانمند برای پشتیبانی مالی از جبهه‌ها فعالیت می‌کرد. در هر جمعه، امت نمازگزار در حد توان خود، پول و جواهرات و اجناس موردنیاز جبهه‌ها را به جایگاه‌های تعیین‌شده در نماز جمعه

تحويل می‌دادند. علاوه بر کمک‌های نقدی و غیرنقدی در هر جمعه کانتینرهایی که در محل نماز جمعه، به‌عنوان ایستگاه سیار جمع‌آوری خون برای رزمندگان و مجروحان عمل می‌کردند که ارزش بسیار بالایی داشت (جاسبی و انصاری، ۱۳۷۶: ۹۱-۹۰). آیت‌الله خامنه‌ای در خطبه‌های نماز جمعه‌ی مورخ ۱۳۵۹/۷/۴ در خصوص جهاد عمومی مردم اعلام کردند: «وظایف ما در این دوران حسّاس و افتخارآفرین چیست؟ اول، جهاد با جان، دوم، جهاد با مال و سوم، جهاد به زبان، تبلیغات» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۷/۴). در طول دوران هشت ساله دفاع مقدس، هدایای مردمی به آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان امام جمعه‌ی تهران داده می‌شد تا در امور جبهه و جنگ هزینه شود و ایشان در خطبه‌های نماز جمعه به نمونه‌های برجسته‌ای از این هدایا اشاره می‌فرمودند. چنان که در خطبه‌های نماز جمعه مورخ ۱۳۵۹/۸/۹ اعلام کردند: «نامه‌های زیادی همراه با هدایای زیاد و فراوانی دریافت کردم که این هدایا از سوی خواهران و برادران است؛ حتی هدیه‌ای از سوی یک کودک هفت هشت‌ساله؛ [این] کودک همه‌ی پول قلک خود را اینجا فرستاده است که این را ببرید برای جنگ‌زدگان و برای برادران مبارز و مجاهدی که در میدان‌های جنگ می‌جنگند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۸/۹). ایشان معمولاً در خطبه‌های نماز جمعه، نمونه‌هایی از ایثار مالی مردم را بیان می‌کردند؛ از جمله در خطبه‌های نماز جمعه‌ی مورخ ۲۳ آبان ۱۳۵۹ بیان کردند: «در این هفته و همچنین هفته قبل، کودکان ۱۰ ساله، ۱۲ ساله و ۸ ساله، دختر و پسر به من مراجعه کردند و موجودی ناچیز و کوچک خود را مخلصانه تقدیم انقلاب کردند... دخترک کوچکی نامه‌ای برای من نوشته و با کمال صفا و صداقت این یک جفت گوشواره را، گوشواره کودکانه را، برای کمک به جنگاوران و جنگ‌زدگان فرستاد. خانم‌هایی بهترین یادگارهای زندگی‌شان را پیچیدند و برای رزمندگان راه اسلام فرستادند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۸/۲۳).

آیت‌الله خامنه‌ای در خطبه‌های نماز جمعه‌ی مورخ ۷ فروردین ۱۳۶۰ نمونه‌هایی از ایثار مردم را بیان کردند: «همین امروز نامه‌ای برای من با مبلغی پول خرد از یکی از روستاها، از یک دبستان دخترانه و پسرانه رسیده... نوجوان ۱۳، ۱۴ ساله‌ای می‌آید پول‌هایی را که جمع کرده به من می‌دهد که صرف جنگ بشود و خودش از کثرت هیجان

گریه می‌کند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۰/۱/۷). آیت‌الله خامنه‌ای در خطبه‌های نماز جمعه‌ی مورخ ۱۴ فروردین ۱۳۶۰ اعلام کردند: «یک زن عراقی مقداری زیورآلات خودش را فرستاده برای صرف در مصارف جنگ با صدام» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۰/۱/۱۴). آیت‌الله خامنه‌ای در مصاحبه با ستاد نماز جمعه در مورخ ۴ مرداد ۱۳۶۱ درباره‌ی ایثار مالی چنین بیان کردند: «در نمازهای جمعه؛ آنقدر نمودارهای ایثار مالی و گذشت‌های گاهی گریه‌آور در این نماز جمعه ما مشاهده کردیم که شرح دانه‌دانه‌ی آن‌ها برای مردم اصلاً ممکن نیست» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۱/۵/۴).

در همین زمینه، آیت‌الله خامنه‌ای، در سال ۱۳۶۳ از امام خمینی درخواست می‌کنند تا کمک‌های نقدی مردم را به ستاد پشتیبانی مجروحان جنگ بدهند که مورد موافقت امام قرار گرفت (صحیفه امام، ج ۱۹، ۱۰۶). همچنین آیت‌الله خامنه‌ای در خطبه‌های نماز جمعه‌ی مورخ ۳۰ فروردین ۱۳۶۴ به اهدای صد هزار قلک توسط کودکان برای دفاع مقدس اشاره کردند: «همین الآن به من اطلاع دادند در نماز جمعه تهران صد هزار قلک از طرف صد هزار کودک آورده شده تا برای جنگ اهدا بشود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۴/۱/۳۰). آیت‌الله خامنه‌ای رئیس‌جمهور و رئیس شورای عالی پشتیبانی جنگ در خطبه‌های نماز جمعه تهران در مورخ ۸ فروردین ۱۳۶۵ تأکید کردند: «پشتیبانی در سراسر کشور از این حرکت عظیم باید یک پشتیبانی سازمان‌یافته‌ای باشد. آقایان محترم ائمه جمعه در سراسر کشور مخصوصاً مراکز استان‌ها به کمک استانداران، کمیته‌های پشتیبانی را با همکاری سپاه انجام بدهند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۵/۱/۸).

تقویت وحدت و انسجام ملی

خطبه‌های نماز جمعه ابزاری برای بیان راهکارهای اتحاد است. یکی از اقدامات آیت‌الله خامنه‌ای در کسوت امامت جمعه تهران، تأکید بر هم‌افزایی و تقویت وحدت جامعه و ارتقای اتحاد ملی بود که تأثیر بسیار زیادی بر جامعه داشت. ایشان درباره‌ی اختلاف‌افکنی در جامعه، در خطبه‌های نماز جمعه در تاریخ ۲۳ آبان ۱۳۵۹ هشدار دادند: «سعی کنید دچار دودستگی نشوید؛ نگذارید جریان‌های اختلاف‌افکن وارد قشرهای مردم بشوند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۸/۲۳). آیت‌الله خامنه‌ای همواره نماز جمعه را وحدت‌آفرین

می‌دانستند. ایشان که در سال اول جنگ تحمیلی به مناطق جنگی و جبهه‌ها سرکشی می‌کردند و برای نماز جمعه به تهران می‌آمدند، توصیه رزمندگان به مردم را نیز در خطبه‌ها مطرح می‌کردند. از جمله در خطبه‌های نماز جمعه‌ی مورخ ۲۸ آذر ۱۳۵۹ اعلام کردند: «توصیه‌ی دیگری که یک سرباز در یکی از جبهه‌های اهواز مصرانه به من می‌کرد، این بود که می‌گفت کاری کنید که مسئولان در سطوح بالا این‌قدر به یکدیگر تعرض نکنند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۹/۲۸). آیت‌الله خامنه‌ای همواره یکی از مسائل مهم را وحدت ارتش و سپاه ذکر می‌کردند. از جمله در خطبه‌های نماز جمعه مورخ ۱۵ خرداد ۱۳۶۰ در این زمینه تأکید کردند: «همه‌ی ما دیده‌ایم، همه‌ی ما میدانیم، خون برادران سپاه پاسداران در جبهه‌های شهادت و جهاد در راه خدا، با خون برادران نظامی درهم آمیخته است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۰/۳/۱۵).

در خصوص اهمیت نماز جمعه در تقویت اتحاد و انسجام اجتماعی در دوران دفاع مقدس، می‌توان به حضور مردم در نماز جمعه با وجود تهدید دشمن به بمباران آن اشاره کرد. در روزهای جمعه که نماز جمعه باشکوه برگزار می‌شد بارها صدام تهدید می‌کرد که نماز جمعه تهران را با موشک خواهد زد یا بمباران می‌کند ولی با وجود تهدید دشمن، حضور مردم در نماز جمعه بیشتر می‌شد و مردم متحدتر و هماهنگ‌تر می‌شدند. در تاریخ ۲۴ اسفند ۱۳۶۳ بر اثر انفجار بمب در نماز جمعه تهران توسط گروهک منافقین، ۱۴ نمازگزار به شهادت رسیدند و ۸۸ تن دیگر مجروح شدند. در این روز آیت‌الله خامنه‌ای اقامه نماز را بر عهده داشتند و پس از انفجار بمب، آیت‌الله خامنه‌ای امامت جمعه تهران، باصلاحت و بدون هیچ‌گونه تزلزلی به خطبه‌های خود ادامه دادند و این امر موجب تقویت اتحاد و انگیزه نمازگزاران شد. چند روز بعد امام خمینی (ره) در پیام نوروزی فرمودند: «من نگاه می‌کردم و مخصوصاً نگاه می‌کردم ببینم که در بین مردم چه وضعی است، اما ندیدم حتی یک نفر را که یک تزلزلی در آن پیدا باشد و آن وقت امام جمعه آن‌طور با آن طنین قوی صحبت کرد و مردم آن‌طور گوش کردند و آن‌طور فریاد زدند که برای شهادت آمدیم. ... با یک همچو ملتی کسی نمی‌تواند مقابله کند؛ آن روزی که اعلام می‌کنند که می‌خواهیم بمباران کنیم نماز جمعه را، بیایند و بیشتر بیایند» (صحیفه امام، ج ۱۹، ۱۹۵).

آیت‌الله خامنه‌ای بعدها درباره افزایش حضور مردم در نماز جمعه با وجود تهدید دشمن این‌گونه بیان کردند: «در موشکباران طولانی مدّت تهران که در چند نوبت بود، مردم در نماز جمعه شرکت می‌کردند. یک نوبت که در حدود پنجاه روز یا دو ماه بود و هر روز و شبی موشک‌های دشمن به این شهر فرود می‌آمد، این نماز جمعه با اجتماعی عظیم - شاید بشود گفت بیش از سایر اوقات - مملو از جمعیت می‌شد. چون خطر بود و مردم احساس می‌کردند که حضورشان در اینجا خطرپذیری است و برای خداست، لذا برای ثواب مضاعف شرکت می‌کردند! بنده نماز جمعه‌هایی را به یاد دارم که در اثنای آن، صدای انفجار موشک‌ها از اطراف همین محل نماز جمعه می‌آمد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۷/۸/۸).

علاوه بر این، یکی از اقدامات آیت‌الله خامنه‌ای در کسوت امامت جمعه تهران، قرائت وصیت‌نامه‌ی برخی از شهدا بود برای اینکه مردم روحیه رزمندگان دفاع مقدس را بشناسند که تأثیر بسیار زیادی بر جامعه داشت. ضمناً تشییع پیکر مطهر شهدا نیز معمولاً از محل برگزاری نماز جمعه انجام می‌شد که نقش بارزی در تقویت وحدت و انسجام ملی داشت.

مدیریت بحران و ایجاد آرامش و امنیت روانی جامعه

طی سال‌های ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۰، فضای عمومی کشور در بحران ناشی از فعالیت ضدانقلاب ملتهب شده بود و نماز جمعه به‌عنوان یک سنگر دفاعی، سیاسی و فرهنگی شکل گرفته بود. دوران پرماجرای دفاع مقدس، حوادث مختلف سیاسی این دوران و... سبب شد که آیت‌الله خامنه‌ای بُعدی از ابعاد نماز جمعه را تقویت کنند و آن «استفاده از جایگاه نماز جمعه برای مدیریت بحران‌ها» بود. در این مقطع آیت‌الله خامنه‌ای تلاش می‌نمود که از نماز جمعه به‌عنوان یک رسانه فراگیر و چندوجهی، برای ایجاد آرامش و امنیت روانی جامعه و مقابله با بحران‌های سیاسی و اجتماعی بهره‌برداری کند (موسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۸۸).

در دوران دفاع مقدس، خطبه‌های نماز جمعه، به مردم پشت جبهه آرامش می‌داد. آیت‌الله خامنه‌ای نقش نماز جمعه در آرامش روانی جامعه در دوران دفاع مقدس را

این‌گونه روایت می‌کنند: «من در آن سال‌های اول انقلاب و روزهایی که تشنج و جنگ روانی دشمن علیه ما در حد اعلی بود، بالعیان مشاهده می‌کردم یکی از عواملی که دل‌های مردم را در مقابل آن جنگ روانی عجیبی که دشمن به‌وسیله‌ی گروهک‌ها و غیرذکر راه انداخته بود آرامش می‌داد، همین نمازهای جمعه بود؛ نقش ائمه‌ی جمعه بود. لذا، دشمن ائمه‌ی جمعه را نشان گرفت؛ چون می‌دید این‌ها چقدر نقش دارند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۱/۶/۳۱). آیت‌الله خامنه‌ای اهمیت و کارکرد نماز جمعه در دوران جنگ تحمیلی را چنین بیان می‌کنند: «هشت سال دفاع مقدس ما از نماز جمعه‌ها نیرو گرفت و در نماز جمعه‌ها تبیین شد. سخت‌ترین دوران این انقلاب - یعنی سال‌های پنجاه‌ونه و شصت - که توطئه عظیم سیاسی علیه امام و انقلاب و کشور طرأحی و اجرا می‌شد، این توطئه در نماز جمعه‌ها شکست خورد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۷/۸/۸). آیت‌الله خامنه‌ای یک روز بعد از وقایع ۱۴ اسفند ۱۳۵۹ توسط بنی‌صدر، در خطبه‌های نماز جمعه‌ی مورخ ۱۵ اسفند ۱۳۵۹ بیان کردند: «حالا نوبت آن است که پیش شما مردم شکوه کنم از دست آن گروهک‌های خبیثی که نمی‌توانند این وحدت کلمه را ببینند و با فاجعه‌آفرینی‌هایی مثل آنچه دیروز در این فضای مقدس کردند، سعی می‌کنند اختلاف ایجاد کنند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۵۹/۱۲/۱۵). آیت‌الله خامنه‌ای، آن روز نماز جمعه تهران را آرام کرد؛ در غیر این صورت، یک مشکل و بحران بزرگ در تهران ایجاد می‌شد. ایشان بعدها در این زمینه اعلام کردند: «محض خاطر امام و محض رضای خدا به رضای امام در نماز جمعه، در سخنرانی سعی می‌کردیم که آن باطن قلبان را که ملتهب بود و ناراحت بود، پوشیده بداریم. برای اینکه مبدا مردم ناراحت بشوند» (روزنامه جمهوری اسلامی؛ ۱۳۶۲/۱۰/۵). پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸ توسط جمهوری اسلامی ایران، شبهات و ابهاماتی میان مردم و رزمندگان درباره علل پذیرش قطعنامه ۵۹۸ مطرح شد. آیت‌الله خامنه‌ای در خطبه‌های نماز جمعه تهران، پذیرش این قطعنامه را با صلح حدیبیه پیامبر اکرم (ص) مقایسه کردند و مسائل مهمی را درباره پذیرش این قطعنامه مطرح کردند تا شبهات جامعه در این زمینه رفع گردد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۷/۴/۳۱).

نتیجه‌گیری

نماز جمعه یک نهاد و رسانه جمعی فراگیر اسلامی است که از طریق خطبه‌های امامان جمعه و همچنین به دلیل سازوکار اجرایی آن، می‌تواند کارکردهای مناسب و مؤثری برای حکمرانی جمهوری اسلامی ایران در حوزه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی و اقتصادی و دفاعی و امنیتی در زمان‌های مختلف داشته باشد. نماز جمعه در دوران دفاع مقدس نیز نقش مهمی را حوزه‌های مختلف جنگ تحمیلی ایفا نمود و اهمیت بالایی داشت؛ ضمن اینکه نماز جمعه تهران به دلیل امامت جمعه آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان رئیس‌جمهور و رئیس شورای عالی دفاع، دارای تأثیرگذاری بسیار بیشتری بود و از جنبه بین‌المللی نیز اهمیت بالایی داشت. بر اساس یافته‌های این تحقیق، مهم‌ترین نقش‌های آیت‌الله خامنه‌ای در دفاع مقدس در کسوت امام جمعه تهران شامل ارتقای روحیه رزمندگان با حضور میدانی در جبهه‌ها، گزارش‌دهی به مردم درباره‌ی آخرین وضعیت جبهه‌ها، تعمیق دشمن‌شناسی و بینش سیاسی مردم، تبیین اصول و سیاست‌های کلان کشور در سطح داخلی و بین‌المللی، سازمان‌دهی نیروها و بسیج عمومی مردم برای حضور در جبهه‌ها، پشتیبانی مداوم مالی از جبهه‌ها، تقویت وحدت و انسجام ملی و همچنین مدیریت بحران‌ها و ایجاد آرامش و امنیت روانی جامعه بوده است.

آیت‌الله خامنه‌ای در دوران بعد از جنگ تحمیلی که همزمان با دوران رهبری ایشان است، همچنان از تریبون نماز جمعه، به‌عنوان جایگاهی برای اداره‌ی بحران‌های سیاسی و اجتماعی و بیان شفاف مسائل با عموم مردم بهره جستند که خطبه‌های نماز جمعه بعد از انتخابات سال ۱۳۸۸ و شهادت سید حسن نصرالله، در این زمینه حائز اهمیت می‌باشد.

با توجه به اینکه جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان کشوری خاص در جهان اسلام و بین‌الملل، همواره در معرض تهدیدات مختلف سیاسی و نظامی و امنیتی و اجتماعی قرار دارد، لازم است از ظرفیت‌ها و ابزارهای موجود برای تأمین امنیت پایدار در کشور به نحو احسن بهره‌برداری نماید که یکی از این ظرفیت‌ها، نهاد نماز جمعه است. نماز جمعه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای سیاسی اجتماعی عبادی مسلمانان، با توجه به ویژگی‌هایی که از لحاظ محتوایی و شرایط برگزاری دارد و با توجه به گسترش نماز

جمعه در سراسر کشور، تولیدکننده قدرت نرم است و به‌مثابه نهاد میانجی در جمهوری اسلامی با کارکردهای مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، دفاعی، امنیتی و حتی علمی، می‌تواند به‌عنوان فرصتی گران‌سنگ و مغتنم در جهت تحکیم امنیت پایدار کشور مؤثر باشد؛ بنابراین می‌بایست ارتقای کارویژه‌های نهاد نماز جمعه مورد توجه مسئولان و سیاست‌گذاران قرار گیرد.

با توجه به گسترش فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی و نظر به اینکه یکی از عوامل مؤثر در دفاع ملی، وجود رسانه‌های امن و مورد اعتماد است، نماز جمعه می‌تواند به‌عنوان یک رسانه امین در این زمینه مورد بهره‌برداری مسئولان قرار گیرد و ارتقای میزان آگاهی سیاسی و اجتماعی مردم گردد؛ البته برای ارتقای تأثیرگذاری نماز جمعه در عصر نوین اطلاعاتی و ارتباطی، قطعاً لازم است تغییرات و نوآوری‌هایی در رویکردهای اجرایی و محتوایی آن برای رفع نیازها و مطابقت با الزامات جامعه مدنظر قرار گیرد که شایسته است در پژوهش‌های جداگانه مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد.

فهرست منابع:

- ابراهیمی، مهدی، تقوی، سید رضا و منتظری، محمدحسین (۱۴۰۱). اهداف و سیاست‌های کلان اداره امور نماز جمعه در تحلیل گفتمان امامین انقلاب اسلامی، فصلنامه مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی، سال ۶، شماره ۲۴، ۱۲۵-۱۵۶.
- احمدپور، علی (۱۴۰۰). قدرت نرم نماز جمعه با تأکید بر بیانات مقام معظم رهبری، ماهنامه معرفت، شماره ۲۹۰، ۸۹-۹۸.
- تقوی، سید رضا و چهاردولی، عباس و ابراهیمی، مهدی (۱۳۹۸). دکترین نماز جمعه در تحلیل گفتمان ولایت فقیه، فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک، شماره ۷۷، ۲۵۱-۲۷۴.
- جاسبی، عبدالله و انصاری، محمداسماعیل (۱۳۷۶). نماز جمعه و نقش آن در اداره جامعه اسلامی، نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۸، ۷۱-۹۸.
- جعفری، مجتبی (۱۳۸۶). اطلس نبردهای ماندگار، تهران، نزاجا، سازمان ایثارگران، مرکز پژوهش‌های دفاع مقدس.
- حجازی، سید امین (۱۴۰۱). نقش حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در دفاع مقدس در دوران ریاست‌جمهوری (۱۳۶۷-۱۳۶۰)، فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس، شماره ۳۰، ۱۸۵-۲۰۹.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۶۸-۱۴۰۴). بیانات از سال‌های ۱۳۶۸ الی ۱۴۰۴.
- خرازی، صادق (۱۳۹۲). «حماسه دفاع مقدس؛ تاریخ یک تحلیل»، روزنامه اطلاعات، ۱۳۹۲/۷/۶، تهران: موسسه اطلاعات.
- خمینی، روح‌الله، «صحیفه امام»، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
- ربیعی، حسین و محمدپور، علی (۱۳۹۶). تحلیل روند ویژگی‌های جنگ تحمیلی با تأکید بر بنیان‌های جغرافیای نظامی، فصلنامه مطالعات دفاع مقدس، شماره ۴، ۴-۴۷-۷۴.
- روزنامه اطلاعات، ۱۳۶۷-۱۳۶۰، تهران: موسسه اطلاعات.
- روزنامه جمهوری اسلامی ۱۳۶۷-۱۳۶۰، تهران: روزنامه جمهوری اسلامی.

- ریاحی، محمدعلی و موسوی، سید رضا (۱۳۹۵). نقش نماز جمعه در وحدت و توسعه پایدار جهان اسلام، دو فصلنامه پژوهش‌نامه مذاهب اسلامی، شماره ۶، ۱۵۰-۱۶۲.
- طیب حسینی، سید محمود و شجاعیان، محمد و حسینی‌زاده، عبدالرسول و لطفی، فاطمه (۱۳۹۷). نماز جمعه و بسط قدرت نرم اجتماع سیاسی مسلمانان، دو فصلنامه علمی پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی، شماره ۲۰، ۱-۲۰.
- قهرمانی، شهاب و فاطمه، یوسف‌نژاد (۱۳۹۷). تأثیر تنگه هرمز بر استراتژی‌های دفاع مقدس، تهران: پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس.
- گروه مطالعات ایران (۱۳۹۷). ائمه جمعه و جماعات: نهاد میانجی در جمهوری اسلامی، نشریه دیده‌بان امنیت ملی، شماره ۷۷، ۱۵-۱۸.
- موسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی (۱۳۸۸). یادگاری از امام، به مناسبت ۲۸ دی ۱۳۵۸، اولین نماز آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان امام جمعه تهران.

